

Іван Пуцук
(Луцьк)

Усна історія – джерело до вивчення українсько-польського конфлікту на Волині в період Другої світової війни

«Повернути людям, які робили й переживали історію, центральне місце в ній, даючи їм можливість заговорити на повний голос». Підтвердження цього лаконічного визначення усної історії пера її видатного теоретика Пола Томпсона [11, 15], а крім того, вагомості її внеску до скарбниці історичної науки, автор цих рядків несподівано знайшов у ще коротших і неакадемічно образних словах літньої оповідачки, яка мала мужність пережити багаторічну каторгу Колими: «Нарешті розказала – тепер і вмирати можна».

Усе ж, і сьогодні наявні спроби невизнання її методу за надійний та конструктивний. Напевне, дивно чути від професійного історика на міжнародному семінарі слова: «А со та baba powie!» («А що та баба скаже!») Однак це – факт. До того ж, коли розуміється, що «baba» – не полька, а українка... Між тим інституалізація усної історії (Oral History), головним предметом якої є суб'єктивний досвід окремої людини, у країнах Західної Європи й Америки відбулася ще в 60–70-ті рр. минулого століття. Відтоді існує Міжнародна асоціація усної історії, товариства усної історії не лише у США. Англії, де утворено усноісторичний відділ Британського національного архіву, а й у Мексиці, Південній Африці. Характерно, що в регіонах світу з розміреним життям, а саме там, де відбулися катаклізми, – для їх осмислення і долучають засоби усної історії. Успіх її в науковому світі не підлягає сумніву.

Друга світова війна як об'єкт дослідження не становить винятку. Усноісторичні публікації на її тематику були одними з перших у Росії. Видається, найглибше тему опрацьовано в Польщі. Створено інформаційний банк переліку усноісторичних свідчень, у т. ч. преси, і навіть дитячої творчості про події в 1938–1944 рр. на території Волинського воєводства часу Польщі. Нараховує він, вочевидь, не менше 2534 позицій [15, 1336]. Значною допомогою історикам, публіцистам, широкому загалові став здійснений В. і Е. Семашками 2-томний компілятивний огляд усіх цих матеріалів, рознесених за переліком населених пунктів. (Щоправда, згадані становлять 40 % від їх загальної кількості за державним переліком на 1936 р.) У томі обсягом 998 сторінок ураховано тогочасні звіти, спогади, кореспонденції, матеріали анкетування, переліки імен, які зберігаються в державних архівах, колекціях громадських організацій і приватних осіб, публіцистичні матеріали з долученням свідчень, преса тощо, враховано також дані реєстраційних книг католицьких костьолів,

які до загострення конфлікту функціонували тоді на Волині. У другому томі здійснено публікацію ряду усноїсторичних матеріалів [15].

В Україні znana дослідниця усної історії Галінада Грінченко мала підстави стверджувати: «Згаяна радянськими істориками внаслідок ідеологічно нормованого права на пам'ять можливість широкомасштабного збирання усних свідчень сьогодні ще може бути компенсована об'єднанням інтелектуального потенціалу сучасних науковців» [1, 9]. Ідеться, передовсім, про трагічні для українського народу події часу Другої світової війни, жорстокості якої старше покоління не може. Що ж до «об'єднання потенціалу», то, видається, в цих словах проглядається певна благодущність. Уже минає 20 літ, відколи нормованого права ніби й немає, але хіба що останнім часом дає про себе знати переважно праця молодих українських істориків.

Напевне, феноменом є польське зацікавлення подіями Другої світової війни на Волині. Число публікацій польських істориків про закордонний для них терен значно перевищує кількість вітчизняних. А ще ж конче треба говорити й про якість досліджень! Не повинні вони ґрунтуватися переважно на польських джерелах. Дехто має оправдання: немає українських. В описах архівних справ – так. Але ще тримаються співвітчизники, пам'ять яких чекає на удокументування фактів, що можуть посунути деякі архівні. Усна історія їм у цій ситуації – до послуг.

Початок опрацювання теми «Збір спогадів свідків українсько-польського протистояння на українському Північному Заході в 1938–1944 рр.» затверджено 1995 р. в Інституті українознавства імені І. Крип'якевича НАН України. Ініціаторами були академік НАН України Я. Д. Ісаєвич та професор Я. Даревич із групою українських за походженням наукових працівників Університету штату Онтаріо в рамках розробленої ними програми усної історії. Виконавець Пушук Іван Антонович.

Перші десятки записів із обов'язковою умовою тривалості 1,5 години кожен склали Фонд Я. Даревича (Онтаріо). Далі тема збору викристалізувалася як «Трагедія українсько-польського протистояння на Волині в 1938–1944 рр.». На ту пору саме із цієї теми в 91 населеному пункті з 285 за переліком 1936 р. на терені Володимир-Волинського району виконав записи даних Я. Царук. У 2003 р. до 60-ліття відзначення трагедії протистояння вони з повтором опубліковані [12, 189].

Виконання програми розпочато з Волинської області. Виконавець здійснив пошук респондентів, суцільно обстеживши всі без винятку нинішні населені пункти Волинської області. Паралельно виявлялися доступні свідчення про ті, яких немає, але вони числяться в польському державному переліку 1936 р. Це було потрібним тому, що в книзі В. і Е. Семашків ідеться не раз, зокрема, про військові осади, які перестали існувати в лютому 1940 р., ціла низка «щезлих» колоній, засцянків, хуторів. У такому разі інформаторами про події в них виступали мешканці найближчої околиці. Незмінним принципом було проживання свідків на ту пору в самому населеному пункті, або ж, принаймні, у суміжному чи, в

найгіршому випадку, в сусідньому. Залучення до розповіді було обов'язковим у кількості не менше двох осіб. Кожен опитуваний незмінно був ознайомлений із відповідним текстом із книги В. і Е. Семашків, його ставлення щодо правдивості в книзі враховане. При загальній теперішній кількості населених пунктів на терені Волинської області в 1082 (3.5 тис. на 1936 р.) опитано близько 5 тис. осіб, що й склало – не менше двох осіб у кожному. Найбільш інформаційно насичені розповіді записувалися на диктофон. Про кожен населений пункт паралельно з дискрибованим текстом обов'язково створено коментар опитувача, у якому викладено думки інших оповідачів, у т. ч. про події в цьому населеному пункті, не відображені в диктофонному записі. Опитувач намагався здійснити аудіозапис у кожному населеному пункті, де сталося вбивство жителя-українця, тобто кожен такий факт мав бути названий голосом якщо не безпосереднього свідка злочину, то односельця. І лише в незначній кількості населених пунктів це не вдалося через відсутність компетентних осіб, дуже слабкого їх здоров'я чи неперебореного досі страху, що «поляк прийде і заб'є».

Така методика опрацювання, на думку опитувача, була надійною заслоною можливим випадкам неповноти чи спотворення інформації, що могли бути через «провали» у пам'яті (вікового забуття) чи т. зв. явища «колективної» пам'яті, коли оповідач стверджує не те, свідком чого був сам, а подає «середню» інформацію, що витворилася в його середовищі як спільний продукт. Оповідач уважав, що почуті ним розповіді позбавлені цих вад тому, що йшлося про особливо значущі для респондентів події: загрозу власному життю, смерть близьких чи сусідів, що, зазвичай, згодом багаторазово обговорювалася, зокрема в сімейному середовищі.

Застосування реконструктивного методу усної історії було безсумнівно плідним унаслідок широкомасштабності пошуку. Аналіз конкретики, багато разів повторюваної мозаїчності дав можливість виявити однакове, тобто таки об'єктивне ставлення тогочасних жителів різних регіонів Волині до всіх визначальних тодішніх подій.

Постійно велося порівняння з публікаціями аналогічних документів про події на Волині в час війни, які осіли в архівах Польщі. Дуже в пригоді був їх сконцентрований компілятивний виклад у книзі В. і Е. Семашків. За наративним методом усної історії свідків запрошували до аналізу архівних публікацій, здійснених у цій книзі, їх аналізу й оцінки. І це стало кроком до створення нових документів, збагачених досвідом попередників, серед яких інколи були особисті знайомі оповідачів. При цьому ніколи не було потреби користуватися непевними польськими документами тому, що відсутні відповідні українські. Вважаємо, при намаганні є досить можливостей знайти належну кількість аутентичної інформації в середовищі волинян.

Результатом, на нашу думку, стало виявлення через опитування поглядів мешканців волинських сіл (середовища корінного населення, що було і є абсолютною більшістю) про події часу війни на терені Волині. Ці погляди, одначе,

далеко не завжди збігаються з оцінкою цих подій, яку знаходимо на сторінках польських видань. Не маємо змоги вияснити, чи, зокрема, у найбільш популярному двотомнику В. і Е. Семашків компільована спільна позиція всіх польських інформаторів, чи, можливо, існують інші, більш толерантні стосовно українських сусідів. Згадаймо збурення, яке в Польщі викликав заклик відомого історика Єжи Томашевського писати правду про поведінку на Волині Армії Крайової. Закликані до протесту її вояки кинулися творити спогади саме «у відповідь». Оскільки у словах історика був заклик до толерантності, можна уявити, яку «правду» з уявної образи гідності вилито на сторінки тими, хто не міг не бути причетним до винищення тисяч цивільних українських селян на Волині. Не дай, Боже, щоб їх «творчо» відкривали українські аматори історії без знання польської мови, як це іноді робиться сьогодні. Що ж до книги В. і Е. Семашків та й низки інших, то такі факти є, і не маємо підстав дивуватись, що хоч і при достатньому рівні пристойності тогочасні українські мешканці Волині, тоді зовсім недавні громадяни Польщі, характеризуються упередженістю, чванством, полонізаторською зверхністю і намаганням видавати бажане за дійсне. Наголос на нещирості, підступності, недолугості волинян продовжує супроводити книги від перших сторінок.

Тож, починаючи з аналізу подій 1939 р., свідки-українці за правом тогочасних мешканців, не раз безпосередніх учасників подій, незмінно коректують погляди поляків, і, завдячуючи методам усної історії, подають свою. І саме ці не раз скупі, прості слова малоосвічених людей в багатьох випадках є єдиними, визначальними при встановленні правди про події.

Кільканадцятирічний досвід записів виявив, зокрема, таку характерну деталь. На відміну від книги В. і Е. Семашків, у якій невідомо, хто більше, автори компіляту чи спогадів, схоже, змагаються між собою в намаганні наголосити на підступності і безпричинній злобі українських сусідів, яка раптом з'явилася в 1943 р., свідки-українці в усіх районах Волині, ніби «змовившись», розпочинають оповідь незмінно зі слів, що українці з поляками до 1943 р. жили загалом мирно-спокійно, були випадки дружби сім'ями, мішаних шлюбів, взаємодопомоги, взаємоповаги. Природно, що пам'ятають про сваволу чиновників-поляків, національне уперення, нерівноправ'я, полонізацію, вважаючи винними в цьому не польських поселенців, хати яких стояли через межу, а хіба що далеких «панів», державу.

Засоби усної історії виявилися придатними для збору даних про весь спектр подій українсько-польського співжиття на Волині. До них належить, зокрема, депортація поляків (військових осадників, лісової охорони та ін.), здійснена 1940 року. У книзі В. і Е. Семашків із цього приводу цілковито безпідставне твердження про доноси українських сусідів, оскільки ніби не було в гмінних управліннях удосталь списків цих осіб, яким вділялися привілеї, щоб із ними легко ознайомилися організатори вивезення. Осадники, зазвичай, були членами парамілітарних шовіністичних організацій і, що найдокучливіше, із власної

волі сприяли поліції в нагляді за українцями-«вивротовцями», брали участь у їхніх переслідуваннях і арештах. Природно, що місцеві комуністи, вийшовши з підпілля чи повернувшись із тюрем, тепер мали можливість їм віддячувати. Хоча, як більш актуальне, неодноразово подається, що вже тієї пори ці дії чинили також «українські націоналісти». Установлення в краї радянської влади в 1939–1941 рр. ніби було нагодою для українців посилити тиск на поляків, що його вони ніби чинили навіть за часу Польщі. Огульно стверджують, що для цього українці стали використовувати нову владу. Свідки-українці стверджують очевидне: пам'ять українців ятрила відпрацьована в польських тюрмах практика знущання і над комуністами, і над оунівцями, по сьогодні пам'ятають розповіді про вбивчий режим створеного за гітлерівським зразком концтабору Береза Картузька. Нагадують, що за поляками-осадниками не до Архангельської області, а до Сибіру рушили ешелони з виселенцями-українцями. І українців, депортованих радянською владою, було значно більше, ніж поляків. Звичайно, вуге це творило прелюдію майбутнього загострення міжнаціональних стосунків, який тепер є спробою подати як «етнічну чистку». Однак поліціанти та й різномасті шукачі легкого хліба з центру країни, які після 17 вересня 1939 року осіли в польських колоніях, зовсім не належали до окремої етнонаціональної групи, як і гітлерівці під Сталінградом, тому до захисних дій проти них як грабіжників українських сіл ніяк не можна застосувати визначення «геноцид».

Винищення євреїв 1942 року в книзі В. і Е. Семашків, – можна стверджувати, зазвичай «приписується» саме українцям: злочинну справу ніби чинили українські націоналісти «в асисті німців» – зовсім не есесівські «спеціалісти». Та складалося так, що неподалік від кожного місця масового розстрілу євреїв перебували українські жителі, які на власні очі всю «асисту» бачили, про неї і розповідають. Участь українців-щуцманів було зведено до конвоювання приречених, при цьому в ряді місць гітлерівці не довіряли їм уже тоді. Так було, зокрема, під час розправи гітлерівців над мешканцями села Кортеліси – щуцманам-українцям видали всього лиш по одному патрону й розстріляли декого з їхніх родичів.

Маємо підстави зробити такий висновок: за відсутності архівних документів спогади свідків-українців дають можливість скласти правдиву уяву про тогочасну поведінку навіть поліцаїв-співплемінників. Це стосується польської колонії Обірки [10, 334–336], мешканці якої, згідно з польською історичною літературою, стали першими жертвами неспровокованого нападу українців. У суміжному селі Рудники є багато старожилів, які пам'ятають правду про трагедію сусідів. Саме тоді в сусідніх Цуманських лісах отаборилися радянські партизани, яким для зв'язку дуже доречним було сусідство з польською колонією, гітлерівцям же для їх ізоляції створили навколо лісу зону безлюддя. Для залякування жителів обох національностей влаштували показову розправу над українським селом Кульчином і польською колонією Обірки. Розправу над Клубочином учинено 4 листопада 1942 р. – убито 139 українців, в Обірках 13 листопада цього року

загинуло 37 поляків. До слова, у Клубочині гітлерівцям прислужився поляк-учитель Галіцький, який склав для них список жителів села. Щоравда, це були люди прокомуністичних поглядів. Місцевий підрозділ поліцаїв-українців був готовий напасти на гітлерівців. Стримала заборона обачливого старости села. Усе ж, коли очевидним став розстріл родини, один із поліцаїв-українців Міщук націлив у гітлерівців заряджену гвинтівку, й відчаї сказав: «Коли її невинну розстріляєте, уб'ю вас і себе!» [4, 127]

Таку ж «ординарну» для гітлерівців каральну операцію з використанням поліцаїв-українців вчинено і в Обірках. Але тут загиблими були поляки. Звинувачувати гітлерівців польським історикам було неоригінально, зійшлися на українцях. Однак свідки згадують: «Я, Омелян Назарович Назарчук, можу сказати про Обірки, бо я там був. Мене заставили забирати польське майно і везти в Колки. Бачив я, як були побиті польські жінки, діти. Лежали на кучі. Зробили це німці.

Коли ми приїхали в Обірки, німці сіли на машину й поїхали. На другий день привели на Обірки двох полячок – вони були з Обірок. Їх держали, аж поки не приїхали два німці. І теж німець забив обох».

«Я, Камець Костянтин Іванович. ...Люди, яких із нашого села туди загнали, бачили: розстрілював поляків із пістолета тільки один німець. Бачив це Назарчук Максим, інші... Вбивав усіх один німець. Всі бачили, хто з села там був, що то робив він».

«Я, Іван Устимович Кулік, був на Обірках у той день і бачив, як розстрілювали поляків. Один шуцман вів за руку поляка і оддав його німцеві. Той повів його в клуню і там розстріляв. Ще одного поляка, слабого, шуцмани несли на дрючках. Занесли його до клуні і там німець його застрілив» [10, 329–331].

Так, була ганебна шуцманська «робота» поліцаїв-українців, але вони покінчили з нею ще у березні 1943 р. – втекли в УПА. А ось шуцмани-поляки, замінивши, знали, що роблять: беруть на себе всю ганьбу вислужництва перед окупантами. І трималися за їхні поли аж до початку 1944 р., узявши на совість більше убивств українців, ніж гітлерівці. ...До честі відомого польського історика Гжегожа Мотики недавно у Львові на презентації своєї книжки українською мовою він сказав: особисто вже не вважає трагедію Обірок першим неспровокованим нападом українців на поляків на Волині, наслідком якої стала вчинена «rzez» (різанина. – *Авт.*), як це прийнято в теперішній польській історіографії.

Як то кажуть, добре й так. Успіху залишається йому ж побажати, аби дослідив обґрунтованість іншого, за хоровим твердженням у теперішній польській історіографії наступного, «другого», факту «неспровокованого нападу» – на цей раз ніби вояків УПА на польську колонію Парослю І (теперішній Волимирецький район). Професор В. Філяр, наприклад, не без жодних підстав, стверджує: це – за наперед заданою ним схемою була «пересторога і заповідь кривавої розправи, що мала настати» [13, 35]. Природно, коли «мала» настати, – значить, настала.

Щоправда, найаргументованішим спогадом В. і Е. Семашки до послуг польських науковців мають змогу подати в II томі своєї книги [15, 1215–1217] лише розповідь 12-річного Вітольда Колодиньського, який був свідком подій тільки у власному домі, хоча й поранений. Із того приводу, що декотрі з осіб, яких мали із собою вбивці й поставили біля стіни, були в селянському одязі, тобто українці, читачам книги пропонується робити однозначний висновок: трагедія в Парослі – справа рук «українських націоналістів». Професор Г. Мотика висунув тезу про те, що вже першою своєю збройною акцією, – саме безпричинним нападом на беззахисну польську колонію, – новонароджена УПА виявила свій основний намір.

Тогочасні ж українські мешканці околиці висловлюють відмінну думку. Застосування арсеналу засобів усної історії дає змогу й тут виявити справжню картину вбивства поляків, яке справді мало місце. Для цього виконавцеві довелося не обмежитися ознайомлювальною поїздкою, яку на місце колонії таки здійснив Г. Мотика, а впродовж восьми відвідин обійти всі навколишні й подальші села, аби розшукати кільканадцять осіб і від них почути значно ґрунтовнішу інформацію, ніж та, що в спогаді 12-річної дитини, яка вже 9 лютого (!) 1943 р. знала, ніби до її дому прийшли «banderowcy». Коротше, суть подій у тому, що для вбивства польських сусідів було залучено групу конокрадів із місцевих мешканців. Після спільної пиятики з поляками організатори, радянські партизани, поставили їм ультиматум: «Або ви – поляків, або ми – вас». Відомо, у тому середовищі опинився українець-протестант, який заявив: хай убивають його, але на іншого руки не підніме. Побитого до безпам'яті, його порахували за мертвого. Згодом про біду розповів. Є низка тверджень свідків про те, що того дня ні в колонії, навіть в околиці не могло бути жодного повстанця, яким так легко приписано винищення колонії. Задуму організатори досягли: поляків і українців пересварили на довгий час доти, поки історики не полінуються дійти до істини.

Тож доктор наук І. К. Патриляк у своїй публікації польською мовою обґрунтовано критикує ще один надуманий аргумент професора Г. Мотики – протокол допиту повстанця Василенка, який «зізнається» у винищенні 300 польських сімей у двох колоніях, хоч у них жило їх менше 100, інших неточностях. Хто знає, чи був допит, а коли був – чий підпис та що сталося з допитуваним, який наговорив на себе неправду. [14] І тут знайдені кільканадцять незнайомих між собою осіб кожен із яких стверджують: доказів про вбивство польських мешканців колонії Паросля Першого першою сотнею УПА, яка мовби народилася із бажанням винищувати поляків, немає. Її у колонії не було.

Відомо ж, що незалежницькі устремління українців муляли і одним, і другим «гостям» на волинській землі. Додамо сюди й Армію Крайову, яка на Волині обрала своїм головним завданням протистояння саме з українським незалежницьким рухом, їй для цього зручним стало використання проти УПА і гітлерівців, і

червоних партизанів. Тим же часом польські сім'ї спішно збиралися на пляцувки, де існували збройні групи Армії Крайової, оснащені зброєю, отриманою від гітлерівців, – для захисту від повстанців.

Особливо запам'яталося свідкам, що польська молодь негайно, добровільно й охоче замінила шуцманів-українців, коли ті втекли до УПА. Тут же сталося те, що, на думку тогочасних українських жителів волинських сіл, різко зіпсувало стосунки між українцями й поляками: польські добровольці виявили надзвичайне старання у виконанні наказів працедавців. А були вони виразно провокаційними, свідомо спрямованими на погіршення стосунків між людьми обох національностей. Поляків-шуцманів використали для переслідування сімей українських утікачів, вилову української молоді для вивезення на примусові роботи в Німеччині, насильний збір натурального податку-контингенту, в облавах на самих повстанців, іншої брудної в очах українців роботи. До цього додалося ще з давніх часів виховання польської молоді в душі зарозумілості щодо українців, зокрема нетерпимості щодо їх націєтворення. Отож, амбіції, особливості менталітету поляків, які осіли на Волині, скрупульозно й успішно використала гітлерівська адміністрація, яка отримала таких сумлінних виконавців своєї волі.

Найбільший масив спогадів свідків маємо про їхнє поневіряння з літа 1943 р., коли поляки-шуцмани стали в руках гітлерівців найбільш ефективним інструментом у війні проти УПА, і те саме чинили поляки-аківці з пляцувок. Грабунки та вбивства не так запідозрених у зв'язку з УПА, а просто всіх, хто втрапив до рук і був українцем, пришельцями із пляцувок були не менш дошкульними. Ареалами розширення «зони оперативних дій» боївок із польських пляцувок і свідки, та й самі аківці у бравурних спогадах називають цілі околиці – наприклад, на схід від Володимира-Волинського, на південь від Ковеля (аж до півдня Турійського району), навколо Рожища, навколо колонії Перебріддя (Przebraże) – північ Ківерцівського, південь Маневицького районів, навколо Луцька. І це – лише територія Волинської області. Тоді саме тут і вбито ними до 6 тис. цивільних українців.

Опитані свідки вважають, що саме дотримання принципу «найкраща оборона – наступ» привело сучасних польських істориків до висновку: в УПА було задумано наймасовіший напад на польських мешканців на 11(12) липня 1943 р., і тоді загинуло найбільше поляків. Цей день польські «кресов'яки» вважають кульмінацією «волинської різанини». Усе ж аналіз найбільш показних подій, на які посилаються Семашки, виявляє щодо цього дня значне перебільшення кількості жертв, як це подають польські автори. Звернемося до тих подій, які в польських дослідників є хрестоматійними.

Свідки-українці не погоджуються з твердженням професора В. Філяра ніби ще «з осені 1942 року до Перебріддя (Przebraża) (Ківерцівського району, де він, уродженець Іваничівського, ніколи не був – *І. П.*) доходили вісті, що в різних районах Волині (у яких саме, про це не признається) невідомі злочинці катували

поляків. (Натяк зрозумілий – українці. – *І. П.*). Наведено «беззаперечний» приклад: Паросля. Іншим стало «приписання» поліцаям-українцям лозунга: «Скінчили з євреями, розпочнемо – поляками!» Пишеться загальна фраза без конкретики: він чув «відомості з різних регіонів Волині про збільшення нападів на польські села, жорстоку різню (польського) населення». І це – ще до березня 1943 р.! Усе це стверджує звичайний і надзвичайний професор Владислав Філяр, котрий народився в колонії Іваничі Нові 1926 р., тому, як вважає Президент Головного правління Всесвітнього зв'язку жовнірів Армії Крайової підполковник Ч. Цивіньський, «важко знайти ліпшого знавця тих часів», ніж він – заступник командира Головного правління Волинського округу Всесвітнього союзу жовнірів Армії Крайової, згодом ще й випускник Академії Генерального штабу Війська Польського. Тогочасні українські мешканці волинських сіл, перебуваючи в рідному селі все життя, хоч і не обтяжені високими посадами та званнями, однак, те, що було на їхніх очах та закарбувалося в пам'яті, знають і повторюють твердо. Зокрема, В. Д. Гульгун із суміжного Нового Ляхова, О. Д. Романюк і В. У. Гуліта із села Іваничі, В. П. Андріюк із суміжної Романівки, В. Г. Нагорний із сусідньої Долинки. Вони готові нагадати колишньому земляку – професорові Філяру, що ні в колонії Іваничі Нові, де серед чехів та українців жила його одна польська сім'я, ні в інших навколо впродовж усього 1942-го та до 12 липня 1943 р. не було убито жодного поляка. Те саме стверджують жителі десятків інших сіл [2, 28].

Містечко Киселин. Напад на костьол був, але дату його визначили не чийсь вказівки, а добута упівцями інформація, що в ньому має відбутися освячення атрибутики новоствореного підрозділу Армії Крайової в присутності 1,5 сотні його вояків. За словами поляків, які були свідками убивства, найбільше біди завдали двоє колишніх радянських військовополонених, які розстрілювали жінок і дітей із кулемета. Відомо, що вояки УПА, уродженці сусіднього села Жуковця, перестрівши польок, не радили йти до костьола. Свідки пам'ятають дивні повороти долі тодішніх повстанських керівників: станичний П. Парфенюк після нападу опинився ...своїм чоловіком на польській пляцувці в Затурцях, сотенний відділу УПА, котрий командував оточенням костьола, В. Власюк відомий як агент НКВД. Додамо: узятий упівцями в полон командир червоних партизанів Чхеїдзе визнав інспірування ними нападу упівців на костьоли [2, 264].

Село Свійчів Володимирського повіту. Справді, спалено костьол, але зовсім не тоді. І не 31 серпня (як стверджує Семашків [15, 937], а впродовж тривалого часу чинила знищення психічно хвора особа, поляк Голембіцький, який ще за Польщі перейшов у православ'я. Він кілька разів підкладав під мури артилерійські снаряди [2, 140].

12 липня 1943 р. справді загибель поляків у значно менших кількостях, ніж про це йдеться в книзі Семашків, сталася. Але, знову ж, це не було «посполіте рушене» (натовпи – польс.) народу проти народу. У колонії Гурів, як стверджує В. Філяр, із 480 поляків (насправді мешкало 203 особи, в т. ч. 3 українці) уціліло

70 (За Семашком – 200). Українські мешканці вважають: не більше 100–110 осіб. Наприклад, у польському джерелі йдеться про вбивство чотирьох сімей Канецьких (в одній – 12 осіб), тоді, як жила всього одна. У колонії Сондова за по-земляцьки щедрим В. Філяром «серед шестисот поляків порятувало собі життя 20». Проте, за В. і Е. Семашками, – напевне, не меншими патріотами, – 161 поляк. Тогочасні українські мешканці-українці вважають – не більше 60. Що ж до винищення польських мешканців у селі Кримному (Старовижівський район), то свідки-українці запрошують професора до себе, аби переконався, що жоден поляк (жоден із них у селі не проживав) конкретно «на святій Мші» 11 липня не було убито ще й тому, що під ніби спалений костюл на той час не заклали й фундаменту [8, 269]. Сімнадцятирічний В. Філяр, син учителя, напевне ж, таки чув, що причини вбивства поляків у кожному із сусідніх сіл чи колоній були неоднаковими, чинили їх різні люди: у Сондовій була помста сусідів за вбивство поляками-щуцманами 5 червня 37 мешканців села, родичів та погрози повторити. В іншому разі це були кримінальні злочинці, яких переслідувала ще польська влада. У містечку Порицьку організатором убивства поляків був місцевий курінний УПА «Юрченко», якого згодом побачили в погонах майора НКВД. Але ніколи, таки, це не було «посполіте рушене» (натовпи – польс.) народу проти народу, як стверджує Семашків. Зокрема, мешканець села Іваничі українець Андрій Мартинюк разом із іншими співплемінниками 1943 р. стиха вивезли сім'ю майбутнього професора Владислава Філяра на залізничну станцію та посадили на поїзд [2, 17, 119–122, 146].

Водночас свідки-українці згадують про 11 липня 1943 р. як день нападу польського батальйону аківців із колонії Перебріддя (Przebraże) на беззахисне село Тростянець. Серед них Олена Євтухівна Бондар 1928 р. н.: «Найстрашніше було на Петра і Павла (тобто 11 липня 1943 р. – І. П.) Поляки цепом ішли між житами в село і, кого бачили, стріляли. Тоді було вбито не менше п'яти чоловік. Вишневського Степана. Тарасюки, Максимуки. В тій перестрілці нашу хату і все господарство спалили. Забрали поляки коней, корів. Їх там на Преображі зібралось багато, їсти треба було, то вони йшли, грабили. А ми в лісі були до зими. Ночували там. Стелили під себе гілля сосни, їли, хто що дасть з інших сіл.

Полякам помагали німці. Послали авіацію. Бомбила наше село і ліс, в якому ми ховалися. Втікали ми, хто куди, а німці, як і поляки, цепом ішли. Хто їм попадався на дорозі, того стріляли. В лісі ми робили буди, в яких жили. Як авіація налетіла, то скидала бомби. Були жертви. Як в лісі взявся холод, ми стали виходити до хат, що були біля лісу. Сидимо, приходять поляки. Починають нам погрожувати. З мене особисто зняли піджака, витрясли з нього і забрали. Я стала плакати, то поляк гранатою мені під носом поводив – тако-о» [4, 246].

На осінь 1943 р. у безлюдні пустки перетворено села, які стали «зоною оперативних дій» військового підрозділу Армії Крайової, сформованого на пляцувці в колонії Засмики (Ковельський район). Уривок із розповіді Гришка

Андрія Леонтійовича, жителя села Озеряни: «В 43-му році, коли в Засмиках організувалася польська пляцувка, після жнив поляки звідти стали нападати на українські села Озеряни, Сушибабу, Пересіку. Ми були змушені втекти аж у Рожищанський район – поляки переходили аж на трасу до Луцька. І в кожному селі, на яке поляки нападали, були великі жертви: палили, били (убивали – діал.), розстрілювали. Сім'ями цілими гинули наші українські люди. У тих селах, до яких ми втікали, було забито озерянців більше, як сто осіб... Засмики – значило вбивство. Засмики, – в нашому селі вважали, – було гніздо, звідки хотіли зробити на Волині чистку від нас, українців. Деякі сім'ї повністю погинули...» [5, 61–62].

Доповнює Сохацький Петро Якимович: «Червоні партизани йшли біля Засмик на Польщу. Аківці за ними прийшли на Вовчак і спинилися. Але разом на Польщу не пішли, щоб там воювати з німцями. Осталися тут на Волині, аби нищити нас, українців. Вони шукали для цього всяких способів...» [5, 153].

Природно, свідки-українці, сільські жителі, не були втаємничені у державні плани. На ту пору вони й не чули про операцію «Burza» («Буря»), яку польський еміграційний уряд запланував здійснити в їхній же околиці. Йшлося про збройний виступ Армії Крайової, який би став початком проголошення відновленої Польщі. А що це мало відбутися на Волині, то за задумом творців плану ствердило б законність її належності до польської держави. Та все ж мозаїка розповідей цих очевидців яскраво засвідчує спробу реалізації задуму, що потерпів фіаско завдяки авантюризмові авторів, за який заплачено життями чималої кількості українців і поляків. Усі без винятку звертають увагу на реальний геноцид – тотальне очищення околиць Засмиків від українського населення. Таким способом творився етнічний анклав, у якому поляки, що зібралися на пляцувці, справді становили б більшість – природну для проголошення відновлюваної Польщі. Антонюк Яків Олексійович: «Як ми утікали, то потрапили на Ревушки. І там нас поляки застали. Там вони одинадцять ні в чому не повинних наших людей забрали на Вовчак і в лісі забили». Рячко (Власюк) Віра Давидівна (село Ставки): «...В селі одного дня поляки вбили, замордували, зарубали 67 односельців. Я пам'ятаю, що неймовірно страшним, найстрашнішим словом тоді в нашій сім'ї було слово «аківці». Поляки з Армії Крайової діяли жорстоко і підступно. Вони знали, хто з нас, українців, яких поглядів. Тому не так було тоді страшно німців, як страшно саме поляків, саме аківців, назва яких наводила жах більше, ніж німці» [5, 264–266].

Природною була потреба відсічі, якої мирне українське населення, ховаючись у лісах, вимагало від слабосилих відділів УПА. Посилення активності повстанців потребували події реалізації плану «Буря»: в околицях Засмиків нічної пори англійські військові літаки скидали воєнне спорядження, сюди з бази АК в Білгорайських лісах (південь Холмщини) торували шлях піші озброєні загони. Свідки помітили їх і під містом Володимиром. Тут, як і по всій Волині, вони мали ще й демонстраційне призначення: призвичаювати волинян до постійної присутності «польського війська», «польської влади». Свідкам пам'ятні вони ще

й незмінним грабунком.

Наслідок демонстрацій був природний: у Прибужжя перекинуто упівський підрозділ, який узявся діяти теж на ефект: не маючи часу на пошук збройних угруповань АК, які його уникали, вчинив напад на кілька польських колоній, що втрапили на око. Були абсурдні вбивства мирних мешканців. При цьому не лише приїжджих поляків, а й українських за походженням осіб, які внаслідок колонізаційної політики «культуртрегерів» перейшли на католицтво. Оргія вбивств, як конкретно стверджують тодішні жителі цих сіл, велася зі змінним «успіхом». Згадує Ковальчук Іван Степанович 1927 р. н. (с. Перекірка): «Повстанці не мали як одбиватися – стали втікати. А поляки взялися людей бити (вбивати – діал.). Забили 54 душі. З моєї сім'ї було забито сім душ. І я там був. Але вирвався з рук поляків і втік...» Загура (Мужилко) Наталя Сидорівна (село Рівне): «43-ій рік. Напали поляки з Янківцець. Багато було забитих. Хати попалили – одне попелище. Забитий коваль Сава. Йому поляки одрізали голову... Поляки зробили тут свою польську владу. Вони командували всім селом, а наших повстанців не було. Скажу про свою сім'ю. Трьох нас осталося, а трьох забили. Маму з гвинтівки застрілили. Сестрі зуби повибивали і вбили. Їй було 13 років. А брата, – йому було 3 роки, – прокололи штиками». Джур (Гаталай) Олександра Григорівна (село Бережці): «... Дорослих поляки постріляли, а дітей брали з льоху і вбивали кілками. Кинули в колодязь. По кілька років їм було...» [6, 189, 190б 208]

Це кровопролиття мирного населення досягло епогею в час, коли радянські війська наблизилися до меж Волині й для польського еміграційного уряду в далекому Лондоні актуальним стало її майбутнє – у складі Польщі чи СРСР. Усе ж аківський терор 1943 р., коли українське населення кинулося шукати порятунку в лісах, виявився безсильним для реалізації авантюрного плану «Бужа», який передбачав проголошення відновленої Польщі в районі Ковеля ще до приходу радянських військ. Тогочасні мешканці околиць, яким пощастило врятуватися, на все життя запам'ятали озлобленість аківців. «Якби не радянська армія – нас би поляки винищили всіх». Ці слова жителя М. Д. Міщука із села Штуня, де аківці у березні 1944 р. вбили 69 мирних мешканців, повторить багато волинян [6, 233]. Свідки наголошують на цинізмі поведінки аківців. Досить було, аби після поразки недавніх поляків-шуцманів у спробі протиставитись вермахтові та внаслідок наступу радянської армії їм стало не до війни з мирним українським населенням за «польськість Волині», як людовбивство у краї припинилося. Волиняни з лісів змогли повернутися на рідні пожарища, відзначаючи тепер у спогадах: тому, що «поляки перестали вбивати українців».

Тобто, причиною волинської трагедії було ніяк не вроджене за твердженням багатьох польських істориків і політиків прагнення українця до знищення поляка, не геноцид, ніби організований ОУН чи УПА, а спровоковані зовнішніми чинниками безвідповідальні збройні дії, які загострили міжнаціональне протистояння попереднього часу, зробили його кривавим. Підрахунки жертв,

здійснені поки щодо Волинської області, такі: на терені області, за словами тогочасних українських мешканців, 6481 поляк убитий упівцями або ж українцями, кримінальними злочинцями, які не мали стосунку до УПА чи ОУН, невідомими в нічну пору. Тоді ж поляки з пляцувок, у т. ч. з «27-ої Волинської» дивізії АК, а також поляки–щуцмани знищили 8 724 українців. Тобто кількість загиблих українців у півтора раза більша, що яскраво свідчить: більш потерпілими були саме автохтони. Твердження про 500, 300, 100 тисяч, далі 60–70 тисяч убитих на Волині поляків – безпідставна видумка, результат усього лиш *oszacowania* (оцінки) «знавців», які, на відміну від корінних жителів-українців, ніяк не могли бути свідками в 1082 населених пунктах області.

За результатами збору даних зроблено також підрахунки кількості населених пунктів області, у яких поляки зовсім не жили, або, як учителі, вибралися ще в 1939 р., і тут не було жодних ні жертв, ні навіть проявів міжнаціонального протистояння. Такі населені пункти становлять на Волині більшість, показуючи тим самим, що вбивства на міжнаціональному ґрунті були в порівняно невеликій кількості їх. Отже, це є ще одним аргументом, що немає підстав стверджувати про геноцид на всьому терені. Адже в багатьох населених пунктах поляки продовжували жити мирно аж до часу повернення на батьківщину в післявоєнний час. Заперечує факт геноциду поляків і те, що убитими поляками були не лише особи, які переселилися на Волинь кілька чи кільканадцять років тому в пошуках упривілейованого становища, а й аківці, що їх зі зброєю в руках надіслано впродовд останніх місяців для участі у війні з УПА та винищення безборонного цивільного українського населення.

Закінчується збір аналогічних свідчень і на терені східної частини Волині – на Рівненщині. Цього року передбачається вихід у світ кількох збірників із загальної кількості 9. Попередні підрахунки за даними з низки опрацьованих районів показують, що загальне число жертв у межах цієї області – дещо нижче. Тож подвоєння кількості, установленої у Волинській області, можна допустити з урахуванням найпівденнішого регіону Волині – Кременеччини.

Складною є справа збору даних щодо Холмщини й Підляшшя (він ведеться серед депортованих як паралельний при відвідуванні обох областей), зібрано лише певний матеріал із Берестійщини, яка на той час була з Півднем навіть у єдиному адміністративному підпорядкуванні.

Отже, вважаємо у час українсько-польського конфлікту загинуло на українському Північному Заході українців, убитих поляками (щуцманами та поляками з пляцувок, аківцями) 18 тисяч (із Холмщиною, Підляшшям) – до 21 тисячі, поляків – від рук українців-упівців, кримінальних злочинців, які не мали відношення до УПА і ОУН, невідомих, які могли й не бути українцями, – 13 тисяч.

Варто відзначити, що числа – не остаточні. Триває поповнення фонду новими записами свідчень, уточнення про рідні населені пункти подають читачі. Для

майбутнього перевидання передбачається певна зміна структури викладу матеріалів. Удосконалення триватиме з участю зацікавлених у встановленні правди.

Автор користується нагодою, аби висловити щиру подяку всім, хто надавав фінансову допомогу впродовж 17 років збирання матеріалів – Центрові досліджень визвольного руху, Інститутів національної пам'яті і особливо народному депутатові, волиняниноі Я. П. Федорчукові, який, долучившись 2009 р., посприяв у друкуванні підготовлених випусків. Більш ніж тисяча здійснених диктофонних записів розповідей тогочасних мешканців Волині вагомо доповнюють картину тогочасної волинської дійсності. Зафіксовані розповіді очевидців подій є важливим аргументом у діалозі вітчизняних науковців із польськими, які накопичили теж велику кількість спогадів осіб, котрі були тогочасними мешканцями Волині. У Польщі досягнуто значного рівня систематизації та опрацювання цих матеріалів. Те саме треба здійснити й в Україні. Висловлено думку про пошук погодженого погляду на події на рівні населених пунктів. Це є і нашою пропозицією.

Маємо надію, що сформований український масив інформації про трагічний для обох народів час викличе зацікавлення і в польських істориків, сприятиме поглибленню рівня досліджень, спільного пошуку правди, актуальність якої останнім часом викликана вочевидь інтересами політиків. Поза сумнівом, обох народам, у тому числі й сім'ям потерпілих, наймудрішим буде поминання невинно загиблих не у гніві, а в скорботі та взаємному прощенні – для миру, дружби та взаємоповаги між народами-сусідами на майбутнє.

Список використаних джерел та літератури

1. Грінченко Г. Г. Усні історії: методи аналізу та варіативність публікацій результатів дослідження / Г. Г. Грінченко // Вісн. Харків. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2010. – Серія: Історія України. – Вип. 13. – С. 6–15.
2. Пушук І. А. Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Іваничівський і Локачинський райони / упорядник Пушук І. А. ; за заг. ред. Я. П. Федорчука. – Луцьк : Волин. обл. друк., 2010. – 348 с
3. Пушук І. А. Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Володимир-Волинський район / упоряд. і авт. коментарів І. Пушук ; за заг. ред. Я. Федорчука. – Луцьк : ПВД «Твердиня», 2011. – 420 с
4. Пушук І. А. Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Ківерцівський район. – Луцьк : ВАТ «Волин. обл. друк.», 2008. – 312 с.
5. Пушук І. А. Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Турійський район. – Луцьк : ВАТ «Волин. обл. друк.», 2009. – 324 с.
6. Пушук І. А. Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Любомльський і Шацький райони / упоряд. і авт. коментарів І. Пушук ; за заг. ред. Я. Федорчука. – Луцьк : ПВД «Твердиня», 2011. – 320 с .
7. Пушук І. А. Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Горохівський район. – Луцьк : ВАТ «Волин. обл. друк.», 2009. – 308 с.
8. Пушук І. А. Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Камінь-Каширський, Любешівський, Ратнівський і Старовижівський райони / упоряд. і авт. коментарів І. Пушук ; за ред. Я. П. Федорчука. – Луцьк : ПВД «Твердиня», 2011. – 336 с.
9. Пушук І. А. Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Луцький

район і м. Луцьк. – Луцьк : ВАТ «Волин. обл. друк.», 2009. – 444 с.

10. Пушук І. А. Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Рожищенський і Маневицький райони. – Луцьк : ВАТ «Волин. обл. друк.», 2009. – 384 с.

11. Томпсон П. Голос пришлого : Устная история // П. Томпсон ; пер. с англ. – М. : Весь Мир, 2003.

12. Царук Я. Трагедія волинських сіл 1943–1944 рр. Українські і польські жертви збройного протистояння. Володимир-Волинський район / вступ. ст. Я. Ісаєвича. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. – 189 с.

13. Filar W. Przebraże – bastion polskiej samoobrony na Wołyniu / Władysław Filar. – Warszawa : Światowy Związek Żołnierzy Armii Krajowej : Oficyna Wydawnicza Rytm, 2007. – 121 s., [32] s. tabl., [2] k. tabl. kolor. złoż. : il

14. Patrylak I. [Ukaiński ruch wyzwolenczy w oczach polskiego badacza (recenzja książki Grzegorza Motyki, Ukraińska partyzantka 1942–1960, Warszawa 2006, 720 s.)] / I. Patrylak // Pamięć i Sprawiedliwość. – 2008. – № 2 (13). – S. 363–399.

15. Siemaszko W. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia. 1939–1945 / W. Siemaszko, E. Siemaszko. –Т. 1–2. – Warszawa : Wyd-wo von Borowiecky, 2000. – 1440 s.

Іван Пусько
(Львів)

Висвітлення українсько-польського протистояння 1938–1944 років на Волині на матеріалах усної історії

«Треба повернути людям, які робили й переживали історію, центральне місце в ній, даючи їм можливість заговорити на повний голос», – наголошує видатний теоретик Пол Томпсон¹. Надзвичайно глибокими й лаконічними є, на нашу думку, слова літньої оповідачки з волинського села: «Нарешті розказала – тепер і вмирати можна».

Відома дослідниця Гелінада Грінченко має підстави стверджувати: «Згаяна радянськими істориками внаслідок ідеологічно нормованого права на пам'ять можливість широкомасштабного збирання усних свідчень сьогодні ще може бути компенсована об'єднанням інтелектуального потенціалу сучасних науковців»². Йдеться передовсім про трагічні для українського народу події Другої світової війни.

Зауважимо також, що польські історики опублікували більше досліджень щодо порушеної проблеми. Автор статті розшукав тогочасних мешканців Волині, котрі змогли найповніше втримати в пам'яті події тих літ. Природним було бажання порівняти їхні спогляди з польськими свідченнями. Опитано приблизно 5 тис. мешканців волинських сіл. За останнє десятиліття зібрано також дані й про ті населені пункти, які зникли в 1940, 1943 роках та у післявоєнний час. Найбільш

¹Томпсон П. Голос пришлого. Устная история / П. Томпсон; пер. с англ. – М. : Весь Мир, 2003. – С. 15.

² Грінченко Г. Усні історії: методи аналізу та варіативність публікацій результатів дослідження / Г. Грінченко // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – 2010. – Вип. 13. – № 906. – С. 9. – (Серія: Історія України).